

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

Əlyazması hüququnda

AFƏT YUSUBƏLİ qızı ABUŞOVA

**XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində
CƏNUBİ AZƏRBAYCAN BƏDİİ NƏSRİ**

5716.01 – Azərbaycan ədəbiyyatı

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim olunmuş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ - 2017

Dissertasiya Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasında yerinə yetirilmişdir

Elmi rəhbər: **Təhsin Mütəllim oğlu Mütəllimov**
AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya
üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər: **Jalə Fazil qızı Əliyeva**
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Nizami Tağı oğlu Məmmədov
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Aparıcı təşkilat: AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat
İnstitutu, Cənubi Azərbaycan Ədəbiyyatı şöbəsi

Müdafə “ ___ ” _____ 2018-ci il tarixdə saat ___ də Bakı Dövlət Universiteti nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru dissertasiyalarını keçirən D.02.181 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1148, Bakı, Z.Xəlilov küçəsi, 23, Bakı Dövlət Universiteti, əsas bina, II mərtəbə, Videokonfrans otağı

Dissertasiya ilə Bakı Dövlət Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat “ ___ ” _____ 2017-ci ildə göndərilmişdir.

**D.02.181 Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, filologiya üzrə
elmlər doktoru, professor:**

T.H.Hüseynov

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərindəki Cənubi Azərbaycan ictimai fikri, mədəniyyəti və ədəbiyyatının sistemli şəkildə, siyasi sifarişlərdən uzaq obyektiv şəkildə araşdırılması son onilliklərdə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında aktual məsələlərdən birinə çevrilməkdədir. Tədqiqatçıların əksəriyyəti belə bir fikirdə həmrəylik nümayiş etdirirlər ki, məlum Gülüstən (1813) və Türkmənçay (1828) müqavilələri ilə Azərbaycan xalqı siyasi və dövlət quruluşu baxımından ikiyə bölünərsə də, bu xalqın milli varlığını və mədəniyyətini ayrı-ayrı qütblərə bölmək heç bir qüvvət və qüdrət sahibinə müyəssər olmamışdır. Birmənalı şəkildə etiraf olunur ki, iki yüz illik ayrılığa baxmayaraq milləti birləşdirən, Cənubla Şimalı bir-birindən qopmağa qoymayan əsas amil vahid mədəniyyət və onun tərkib hissələrindən olan ədəbiyyat olmuşdur. Məhz bu baxımdan Güney və Quzey Azərbaycanında yaranan ədəbiyyatı vahid Azərbaycan ədəbi düşüncəsinin məhsulu kimi qiymətləndirmək belə bir tədqiqatın meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Biz mövzunun aktuallığının ilk növbədə bu cəhətlə bağlı olması qənaətindəyik.

XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycan ədəbiyyatında olduğu kimi, Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında da bir sıra yeniliklərin yaranmasının, xüsusilə bədii nəsrin nadir nümunələrinin meydana gəlməsinin şahidi olur. Eyni zamanda onu da görürük ki, bədii nəsrin inkişafında mətbuat mühüm rol oynamış, bir sıra elmi-publisist əsərlərin yaranması birbaşa yeni forma və ideyalı ədəbiyyatın rəvac tapmasına xidmət etmişdir.

Məlum həqiqətdir ki, cəmiyyətin güzgüsü olan ədəbiyyat baş verən ictimai-siyasi hadisələrdən yan keçə bilmir, zamanın döyünən nəbzini obrazların taleyində əks etdirir, meydana gələn problemləri təsvirə daha çox meyil edirdi. Ədəbi düşüncənin kökü bir olsa da, Cənub yazıcıları ilə şimalı yazarları düşündürən problemlər arasında fərqli məqamlar da çox idi. Ən əsası, Rusiyanın tərkibinə daxil olan Şimali Azərbaycanın teatri və səhnəyə qoyula biləcək pyesləri, anadilli nəstri var idi. İrənin tərkibində olan Cənubi Azərbaycanda bunlar yox dərəcəsi idi və bunların yaranmasına böyük ehtiyac hiss olunurdu ki, bu məsələlərin öyrənilməsinə də mövzunun aktuallığını şərtləndirən amillərdən hesab etmək olar.

Şimali Azərbaycan ədəbiyyatında yeni dövrün tələbi ilə meydana gələn ədəbi janrlara Güneydə də böyük maraq var idi. Məhz bunun

nəticəsi idi ki, XIX əsrin ikinci yarısında Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında M.Təbrizinin əsərləri ilə dramaturgiyanın¹, M.Ə.Talıbov² və Z.Marağayinin³ əsərləri ilə roman janrının bünövrəsi qoyuldu.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində dünyada və İranda baş verən ictimai-siyasi hadisələr Güney Azərbaycanın bədii nəsrinin əsas mövzuları sırasında xüsusi çəkiyə malik idi. Məhz buna görə həmin dövr bədii nəsrinin yenidən və dərinlən tədqiqinin bir çox ictimai-siyasi hadisələrə aydınlıq gətirəcəyini düşünürük.

Bütün bunlar deməyə əsas verir ki, belə bir mövzunun hərtərəfli və sistemli şəkildə öyrənilməsi ədəbiyyatşünaslıq elmimizdə həlli vacib olan aktual problemlərdəndir. Çünki həmin nəsr nümunələri zamanın güzgüsü, tarixin canlı salnaməsi, ədəbi düşüncəmizin bariz nümunələridir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektinin XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Cənubi Azərbaycanda yaranmış bədii nəsr əsərləri təşkil edir. İran və Cənubi Azərbaycan həyatının ictimai-siyasi reallıqlarınəks etdirən, hadisələrin təkcə bədii üslubda deyil, həm də bədii-publisistik dillə, realizmin əsas əlaməti olan satirik üsulla şərh olunduğu bu əsərlər barədə bizdən əvvəlki tədqiqatlarda dəyərli mülahizələr irəli sürülmüş, bunlar müxtəlif mövqələrdən araşdırılmışdır. Buna görə də işin yazılması prosesində mövzu ilə bağlı müxtəlif mənbələrdən, araşdırmaçıların fikir və mülahizələrindən istifadə olunaraq onlara münasibət bildirilmişdir ki, bunları da tədqiqatın predmetinə daxil etmək olar.

Mövzunun işlənmə səviyyəsi. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında bu mövzuya həmişə maraq olmuş, sistemli şəkildə olmasa da, ayrı-ayrı şəxsiyyətlərə həsr olunmuş tədqiqatlarda və bəzi nəşrlərdə XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərindəki Cənubi Azərbaycan nəsrinə barədə danışılmışdır. Dörd cildlik “Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası” (1981, 1983, 1988, 1994), iki cildlik “Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: XIX - XX əsrlər” (2009), “Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi:

¹Mirzə ağa Təbrizi. Ərəbistan hakimi Əşrəf xanın sərgüzəşti, Şahqulu Mirzənin Kərbəlaya gətməsi, Zaman xan Brucerdi, Ağə Haşım Xalxali.<https://az.wikipedia.org/wiki/Təbriz>

²M.Ə.Talıbov. Səfıneyi-Talibi(1894), MəsəlİKül-möhsünin(1905).
<https://az.wikipedia.org/wiki/>

³Z.Marağayi. Səyahətnameyi-İbrahim bəy (1897-1909).
<https://az.wikipedia.org/wiki/>

XX əsər“ (2013), “XX əsr Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında demokratik ideyalar: 1900-1985-ci illər” (1900), “Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı: Tədqiqatlar – I və II” (2015, 2016) kitablarında haqqında söhbət gedən illərin bədii nəsrinə haqqında dəyərli məlumatlar verilmişdir.

Mövzu ilə bağlı ətraflı məlumatlara isə akademik Feyzulla Qasımzadənin “Zeynalabdin Marağalı” və “Əbdürrəhim Talbov Təbrizi”¹, professor Mir Cəlalın “Marağalı Zeynalabdin”², professor Əflatun Saraclının “Mirzə Əbdürrəhim Talbov” və “Zeynalabdin Marağalı” öçerklərində³, filologiya elmləri namizədi Mirəli Mənafinin “Mirzə Əbdürrəhim Talbov”, professor Əflatun Məmmədovun (Saraclı) “Zeynalabdin Marağalı”, professor Almaz Əliqızının “Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri”, dosent Mahmizər Mehdibəyovanın “Zeynalabdin Marağalının “İbrahim bəyin səyahətnaməsi” romanı” kitab və monoqrafiyalarında rast gəlirik⁴. Bunlardan başqa, bir çox Azərbaycan, rus, Avropa və İran alimləri XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərindəki Cənubi Azərbaycan nəsrinə barədə fikirlər söyləmişlər ki, biz bunlardan faydalanmış və tədqiqat boyu bunlara da münasibət bildirmişik.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsası. Dissertasiyada tarixi-müqayisəli metoddan istifadə olunmuş, tədqiqatın obyektini kimi seçilən ədəbi-bədii nümunələr və onlara həsr olunan araşdırmaların meydana çıxdığı tarixi şərait nəzərə alınmışdır. İşin mahiyyəti müqayisəli təhlil və tədqiq tələb etdiyindən əsər boyu sistemli müqayisələrdən də istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında bədii nəsrin ideya-məzmun xüsusiyyətlərini araşdırmaq, ictimai-siyasi motivli əsərləri geniş şəkildə təhlil etməkdir. Həmin məqsəd aşağıdakı vəzifələrin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur:

¹ F.Qasımzadə. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Maarif,1974, s.370-381

² Mir Cəlal,F.Hüseynov. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1982,s.323-326

³Azərbaycan ədəbiyyat tarixi, IV cild. Bakı: Elm, 2011, s. 694-727

⁴Bax: M.Mənafi. Mirzə Əbdürrəhim Talbov, Bakı: Elm,1977; Ə.Saraclı. Zeynalabdin Marağalı, Bakı: Gənclik,1996; A.Əliqızı. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri, Bakı: Azərneşr, 2007; M.Mehdibəyova Zeynalabdin Marağalının İbrahim bəyin səyahətnaməsi romanı. Bakı: Elm, 2001

-XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərindəki Cənubi Azərbaycan ədəbi mühitində baş verən yeniləşmələr və bunları doğuran səbəblər, bədii ədəbiyyatın inkişaf meyilləri barədə məlumat vermək;

-Yazıçıların mühitlə əlaqələrinə aydınlıq gətirmək;

-Tədqiqata cəlb olunan əsərləri əsrin ictimai-siyasi, mədəni kontekstində xarakterizə etmək;

-Bədii əsərlərin forma, janr və üslub xüsusiyyətləri, obrazların fərdiyyəti, təsvir və təhkiyədə bədii obrazlılıq barədə yekun nəticəyə gəlmək;

-Həmin nəsr nümunələrinin Azərbaycan xalqının siyasi faciələrini, ictimai bəlalərini, sevincini, kədərini, məişət problemlərini necə əks etdirdiyini müəyyənləşdirmək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatda XIX əsrin sonu- XX əsrin əvvəllərində Cənubi Azərbaycan nəsrində ilk dəfə hərtərəfli elmi məlumat verilir. Elmi araşdırmalar nəticəsində bu qənaətə gəlinir ki, XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Cənubi Azərbaycanda yaranmış nəsr əsərləri təkcə İran həyatının siyasi reallıqlarını deyil, həm də Şimali Azərbaycanla bağlı bir çox tarixi məsələləri özündə əks etdirir.

Sosial şəraitin acınacaqlı olmasından şikayətlənən yazıçılar eyni zamanda xalqımızın milli təbiətindən, məişətindən irəli gələn səmimiyyəti, Şərq mentalitetinə uyğun əxlaq normalarını təbliğ etmiş, dövlət idarəçiliyi sistemində Avropa təcrübəsini müsəlman dünyasına da tətbiq etməyi vacib hesab etmişlər. Bədii nəsrin dərinədən araşdırılması bir çox elmi yeniliklərin meydana çıxarılmasına şərait yaratmışdır. Ümumiyyətlə, tədqiqatdan irəli gələn elmi yenilikləri belə qruplaşdırmaq olar:

-Dissertasiyada ilk dəfə olaraq XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərindəki Cənubi Azərbaycan bədii nəsrində sistemli şəkildə araşdırılmış;

-Ədəbi-mədəni mühitin mənzərəsini yaratmaq üçün ədəbiyyatla mətbuatın əlaqələrinə, mətbuatın nəsrin inkişafındakı roluna aydınlıq gətirilmiş;

-Tədqiqata cəlb olunmuş əsərlər maarifçilik dünyagörüşü kontekstində dəyərləndirilərək ədəbiyyatın ictimai ədalətsizliyə qarşı mübarizə vasitəsi olması konkret misallarla əsaslandırılmış;

- Bu əsərlərdə nəslə elmi publisistikanın sintezi, bədii nəsrə dövrün siyasi problemlərinin əksi, sosial ədalətsizliklərin nəsrə təcəssümü kimi məsələlərin şərhinə xüsusi diqqət verilmiş;

-Tədqiqat obyektini kimi seçilmiş əsərlərin forma və janr özünəməxsusluğu, təsvir və təhkiyədə bədii obrazlılıq dərinədən araşdırılaraq konkret nəticəyə gəlinmiş;

– Hər bir əsər qiymətləndirilərkən müəllifin dünyagörüşü, məslək və məramı ilə bərabər əsərin yazıldığı tarixi şərait də dərindən öyrənilərək dəyərləndirilmişdir və s.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatda Cənubi Azərbaycan nəsrinin novatorluğu ön plana çəkilir və onun poetik məziyyətləri hərtərəfli şərh edilir. Analitik təhlillər sırf poetik tələblər çərçivəsində götürülür. Yazıçıların bədii nəsr dil baxımından fars poetikasına bağlı olduğu halda, ideya və məzmun baxımından Azərbaycan bədii düşüncəsinin növbəti mərhələsidir. Həmin dövr bədii nəsrində Şərq ədəbiyyatında lap qədimdən bəri məşhur olan səyahətnamə janrı üstünlük təşkil edir.

Səyahətnamələr isə nəzm və nəsrə yazılırdı. Məsələn, Nasir Xosrov Qubadiyani “Səfərnamə”sini XI əsrdə nəsrə, Xaqani Şirvani “Töhfətül-İraqeyn” adlı səyahətnaməsini XII əsrdə nəzmlə yazmışdı. XIX - XX əsr Azərbaycan bədii nəsrində hələ də orta əsr poetik ənənəsi davam etdirilirdi və yazıçılar öz səyahətnamələrini fars dilində yazmaqla oxucu auditoriyalarını genişləndirirdilər. Bütün bu problemlərin şərhli dissertasiyada öz əksini tapmışdır və onun materiallarından klassik ədəbiyyatımızın tədrisində və tədqiqində geniş istifadə etmək olar.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiyanın mövzusu Bakı Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsinin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasının ümumi iclasında müzakirə olunandan sonra onun təsdiqi Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası nəzdindəki mövzuların təsdiqinə dair Koordinasiya Şurasına tövsiyə olunmuşdur. İş yerinə yetiriləndən sonra “Klassik Azərbaycan ədəbiyyatı” kafedrasının geniş iclasında müzakirə edilib müdafiəyə layiq bilinmişdir. Dissertasiyanın əsas müddəaları müəllifin xaricdə və ölkə daxilində çap olunan elmi məqalələrində, konfrans materiallarında öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, doqquz yarım fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın girişində işin ümumi səciyyəsi müvafiq formaya uyğun şərh edilir.

Dissertasiyanın I fəslı “**XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərindəki Cənubi Azərbaycanda ictimai-siyasi durum və ədəbi – mədəni mühit**” adlanır. Bu fəsil iki yarımbaşlıqdan ibarətdir.

“**Cənubi Azərbaycandakı ictimai –siyasi şəraitə ümumi bir nəzər**” adlanan birinci yarımbaşlıqda XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Cənubi Azərbaycandakı siyasi-ictimai şəraitə nəzər salınmış, məmləkətin idarəetmə sistemi, İrənı idarə edənlərin səriştəsizliyi ucbatından həm İrənın, həm də onun tərkibində qalan Cənubi Azərbaycanın xarici kapitaldan, xüsusilə İngiltərə və Rusiya kimi imperialist dövlətlərdən asılı vəziyyətə düşməsi faktların dili ilə şərh olunmuşdur.

1905-1911-ci illər İrən inqilabı “Şərqi bir çox asılı və yarımmüstəmləkə ölkələrinə xas olan burjua inqilabı idi və bu inqilabda Cənubi Azərbaycan mühüm rol oynadı”.

Müzəffərəddin şahın yerinə taxta çıxan Məhəmmədəli şah atasının verdiyi Məşrutə fərmanını ləğv etdi. Bundan sonra inqilabi mübarizələrin mərkəzi Təbriz şəhərinə keçdi və qəhrəman Azərbaycan oğullarının sayəsində Məşrutə yenidən bərqərar oldu.

Cənubi Azərbaycanda 1917-ci ilin fevralında Rusiyada çarizmin, 300 illik Romanovlar sülaləsinin süqutu ilə əlaqədar olaraq milli-azadlıq mübarizəsi yenidən gündəmə gəldi. Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin rəhbərliyi ilə 1917-ci ilin aprelində Təbrizdə Azərbaycan Demokrat Firqəsinin yenidən bərpası ilə bağlı təsis konfransı keçirildi. Qısa bir zaman ərzində Azərbaycan Demokrat Firqəsi ətrafına xeyli qüvvələr toplaya bildi və 1920-ci ilin aprelində Ş.M.Xiyabaninin rəhbərliyi ilə Təbrizdə Azərbaycan Milli Hökuməti yaradıldı. Əfsus ki, bu hökumətin də ömrü çox qısa oldu. Həmin ilin sentyabr ayının 13-də xarici havadarlarının və daxili irticanın köməyi ilə bu gənc demokratik dövlət Tehran rejimi – mərkəzi hökumət tərəfindən qan içində boğuldu, Ş.M.Xiyabani isə döyüş səngərində qəhrəmancasına şəhid oldu.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərinə qədərki İrən və Cənubi Azərbaycan mətbuatı haqqında qısa da olsa, məlumat verilmiş, belə bir nəticəyə gəlinmişdir ki, sözügedən ərəfəyə qədər İrənda və onun bir hissəsi olan Cənubi Azərbaycanda mətbuat çox zəif inkişaf etmişdir. Mətbuat sahəsində canlanma XIX əsrin 80-ci illərindən başlamış, həm

Cənubi Azərbaycanın daxilində, həm də ölkə xaricində Azərbaycan ziyalılarının təsis etdiyi bir çox mətbuat orqanları meydana çıxmışdır. 1880-1900-cü illər arasında ölkədə və ölkə xaricində azərbaycanlıların çıxartdıqları “Nasiri”, “Üxüvvət”, “İttihad”, “Mərifət”, “Mükafat”, “Əlhədid”, “Ədəb”, “Kamal”, “Gəncineyi-fünun”, “Əxtər”, “Hikmət”, “Şahsevən”, “Sıruş”, “İrane-nou” (Yeni İran) və s. kimi mətbuat orqanları, onların izlədiyi məqsəddən və ədəbiyyatın inkişafına göstərdikləri təsirdən danışılmışdır.

Ümumiyyətlə, XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Cənubi Azərbaycan nəsrinin formalaşmasında və inkişafında mətbuatın xidmətləri misilsizdir.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində çap olunan qəzet və jurnalların, demək olar ki, hamısı öz saylarında ədəbiyyat səhifəsi açırdılar. Bu səhifə həmin qəzetə və ya jurnala bir şirinlik qatırdı. Çünki yerli əhalinin ədəbiyyata marağı güclü idi.

Kitabların geniş yayılmaq imkanı olmadığı bir vaxtda qəzet və jurnallar asanlıqla ölkənin hər tərəfinə yayılır və oxucuların diqqətinə çatdırılırdı. Bu da xalq arasında kütləvi maariflənməyə səbəb olurdu. Xüsusilə qəzetlərdə verilən maraqlı şəkillər, satirik jurnallardakı karikaturlar oxumağı bacarmayan əhalinin diqqətindən yayınmır və camaat həmin şəkillərə baxmaqla hər hansı bir siyasi hadisəni, mənəvi böhranı asanlıqla başa düşürdü. Bu da xalqda siyasi maariflənmənin inkişafına güclü təsir göstərirdi.

Qeyd etdiklərimizdən belə bir nəticə hasil olur ki, XIX əsrin ortalarından başlayaraq İranda ciddi bir mətbuat orqanının yaradılmasına ehtiyac duyulsa da, hakimiyyət belə bir mətbuat orqanının, yaxud orqanlarının nəşrinə heç vaxt icazə verməmişdir. Belə olduqda İranın vətənsəvər və millətsevər ziyalıları ölkədən xaricdə müxtəlif tendensiyalı və təmayüllü qəzetlər çıxarmağa məcbur olmuş, mətbuat orqanlarının fəaliyyətinə şərait yaradan Məşrutə haqqında fərmandan sonra İranda bir-birinin ardınca fars və Azərbaycan dillərində bir çox qəzet və jurnallar işıq üzü görməyə başlamışdır.

Birinci fəslin “**Ədəbi mühit. Bədii ədəbiyyatın inkişaf meyilləri**” adlı yarımbaşlığında sözügedən zamanın ədəbi mühitinə nəzər salınır, bədii ədəbiyyatın inkişaf meyilləri konkret ədəbi nümunələr əsasında dəyərləndirilir.

XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində İran və Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında müstəsna mövqeyi ilə seçilən iki nəfər xüsusilə

qeyd olunmalıdır ki, onlardan biri Zeynalabdin Marağalı (1837-1910), digəri isə Mirzə Əbdürrəhim Talıbov (1834-1911) idi. M.F.Axundzadə ədəbi məktəbinin yetirmələri olan bu iki Azərbaycan türkü İranda roman janrının əsasını qoymuş, özündən sonrakı ədəbi prosesə istiqamət verən klassik sənət nümunələri yaratmışdılar.

Bu dövrün poeziyası da, əsasən realist üslubda inkişaf edir, daha çox xalqın həyat şəraiti ilə səsleşən, dil cəhətdən daha səlis və oxunaqlı əsərlər meydana gəlirdi. Məhəmmədbağır Xalxalının (1829-1901) “Sə-ləbiyyə”, Mirzə Mehdi Şükəhinin (1829-1896) “Meymuniyyə” adlı realist-allegorik poemaları, Mirzə Əli xan Ləlinin (1845-1907), Məhəmməd Hidəcinin (1853-1928), Seyid Rza Sabirin (1849-1904), Hacı Rza Sərra-fin (1854-1907) və digər başqa şairlərin yaradıcılığı həmin illərin Cənubi Azərbaycan poeziyası haqqında aydın təsəvvür yaradır.

XX əsrin əvvəlləri – Məşrutə dövrü ədəbiyyatını nəzərdən keçirərkən belə bir halın şahidi oluruq ki, Məşrutə dövründə ədəbiyyat xalq hərəkatının salnaməsi, dövrün bədii təfəkkür inkişafının, ictimai hiss və həyəcanlarının güzgüsü olmuşdur.

Tədqiqatın II fəslı **“Güney Azərbaycan bədii nəsrı maarifçilik dünyagörüşü kontekstində”** adlanır. **“Ədəbiyyat ictimai ədələtsizliyə qarşı mübarizə vasitəsi kimi”** adlı birinci yarımfəsildə aparılan araşdırmaların ümumiləşdirilməsi belə bir fikir irəli sürməyə imkan verir ki, XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərindəki Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının ideal qəhrəman obrazı yeni kontekstdə meydana gəldi. Əsrin ideali forma baxımından dəyişsə də, məzmun etibarilə əvvəlki kimi – vətənpərvər, mübariz, milli təəssübkeş olaraq qaldı. XIX əsrin ortalarından etibarən belə bir tendensiya var idi ki, Cənub mövzusunda yazan Şimali və Cənubi Azərbaycan yazarları İran xalqlarına eyni gözlə baxır, özlərini həm də onların xilaskarı hesab edirdilər. Olsun ki, bu, müsəlman birliyi, məzlumluq xofu ilə yanaşı, problemin bütöv İran kontekstində qoyulması və istibdadın bütün bölgədə eyni vaxtda məhvi düşüncəsində olan insanların həmrəyliyindən də irəli gəlirdi. Bəlkə, buna görə də XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində mütərəqqi ideyalarla çıxış edən Z.Marağayı, Ə.Talıbov nəsr əsərlərini fars dilində yaradırdılar və onlarda vahid İran təəssübkeşliyi çox güclü idi.

Fəslin ikinci – **“Ə.Talıbovun nəsrı: ictimai-siyasi romanın mükəmməl nümunələri”** adlanan yarımbaşlığında belə qənaətə gəlinir ki, Ə.Talıbovun yaradıcılığı təkcə Cənubi Azərbaycan ədəbi mühiti üçün maraqlı deyildi. Onun elmi-fəlsəfi fikirləri, bədii əsərlərində irəli sür-

düyü ideyalar bütün Şərq üçün əhəmiyyətli idi. Vətənpərvər yazıçı kimi onu ilk növbədə öz doğma xalqı olan azərbaycanlılar düşündürürdü.

1906-cı ildə Tiflisin “Qeyrət” mətbəəsində çap olunan “Məsailül-həyat, ya kitabı-Əhməd” romanında yazıçı Azərbaycan nəsrinin nadir nümunəsini yaratmışdır. Əsərdə dövrün problemləri çıpaqlığı ilə ifadə olunur. Əhmədin dilindən söylənilənlər XIX əsr Cənubi Azərbaycanda baş verən sadə bir azərbaycanlı ailəsinin əhvalatlarıdır.

Ə.Talıbov maarifpərvər yazıçı olaraq müqəddəslərin şəxsiyyətinin xalqa düzgün təqdim edilməməyinin əleyhinədir. O istəyir ki, peyğəmbər və övlialar, onların şəxsiyyəti, kəlamları xalqa düzgün təlqin edilsin.

“Xeyrixahların məsləki” romanında yazıçı bir çox ciddi məsələlərə toxunur. Səyahətnamə xarakteri daşıyan əsərin qəhrəmanı ölkənin müxtəlif yerlərini gəzməklə bir çox problemlərlə rastlaşır. Ə.Talıbov qəhrəmanının dili ilə təkcə İrənin deyil, həm də Rusiya kimi bir dövlətin problemlərindən də bəhs edir. Romanın “Milli Şura Məclisi barədə”, “Milli Şura məclisinin faydaları”, “Millət deputatlarının vəzifəsi”, “Millətin təklifi barədə”, “İrənin qarşısındakı qanunları barədə”, “Vergi barədə”, “Əsas qanun barədə” bölmələrində politologiya elminin əsasları barədə danışılır.

XIX-XX əsrlər Azərbaycan nəsrinin mükəmməl nümunəsi olan bu roman özünün həm bədii xüsusiyyətləri ilə, həm də qaldırdığı problemlərlə o qədər aktualdır ki, onu əsrin tarixi salnaməsi adlandırsaq, səhv etmərik. Məhz Ə.Talıbovun əsərdə qaldırdığı problemlər sonra vahid Azərbaycan ədəbiyyatında əsas ideya qaynağı olmuş və qoyulan problemlər yeni tipli romanlarda geniş şəkildə bədii həllini tapmışdır.

Fəslin **“Z.Marağayinin nəsri: monarxist rejimi ifşa edən roman”** adlanan yarımbaşlığında araşdırmalar “İbrahim bəyin səyahətnaməsi” əsərinin tədqiqinə həsr olunmuşdur.

Z.Marağayinin Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında əsasını qoyduğu yeni roman şəkli sonrakı dövr İrəni ədəbi düşüncəsinə ciddi təsir göstərmişdir. Romanda olduqca ciddi sosial və siyasi problemlər qoyulmuşdur. Üslub baxımından Z.Marağayi də M.F.Axundzadə kimi satirik yanaşmanı əsas götürmüş və İrəni ictimai mühitində olan neqativ halları qamçılamaşdır.

Z.Marağayinin əsəri fars dilində yazılsa da, azərbaycanlı bədii təfəkkürünün məhsuludur.

Romanda yazıçı İrənin iqtisadi problemlərini, ölkənin naşı əllərdə qalıb çətinliklər içində boğulmasını da ön plana çəkir.

Z.Marağayinin bədii yaradıcılığında artıq yeni dövrün – kapitalizm dünyasının ab-havası duyulmaqdadır. Kapitalizmin meydana gəlməsi ilə əlaqədar olaraq dünya bazarında rəqabət güclənirdi. Bu rəqabətə tab gətirməyənlər sıradan çıxır, qalib gələn ölkələr isə inkişaf edirdi. Yazıçı xalqını qaliblər sırasında görmək istəyirdi. Bu sahədə maarifçilik işləri aparıb milləti ayıltdırmağa çalışırdı.

Z.Marağayinin bir maarifçi kimi realizmi özünü daha çox belə məqamlarda göstərir. O, tərəqqini görür və ictimai rəyi lazımi istiqamətə yönəltmək istəyir. Onun fikirlərində başqa maarifçilərimizdən fərqli olaraq orijinal ideyalar var.

Z.Marağayı özünü heç də fars hesab etmir və “Azərbaycanın gözü-nün nuru olan Təbriz şəhərinin əhalisinin cəhaləti İran əhalisindən çoxdur” deyən müəllif bir azərbaycanlı kimi vətən və millətinin halına yanır.

Z.Marağayinin qələmində də ölkənin ən böyük düşmənləri millətin qanına susayanlar onun başında duranlardır və İbrahim bəyin dilindən verilənlər Z.Marağayinin bir maarifçi kimi siyasi mövqeyini ifadə edir.

Z.Marağayinin nəsrı həm tarixi, həm mənəvi, həm də əxlaqi nöqteyi-nəzərdən olduqca qiymətlidir.

Bir sözlə, “Z.Marağayinin “Səyahətnameyi-İbrahim bəy”i XIX əsr İranı və İran Azərbaycanı haqqında geniş məlumat verən, xüsusilə mövcud quruluşun eyiblərini ifşa edən dolğun mündəricəli əsərdir.

Fəslin **“M.H. Rüşdiyyənin nəsrı: kiçik həcmli əxlaqi-didaktik hekayələr”** adlı dördüncü yarımfəslində M.H.Rüşdiyyənin nəsr əsərləri tədqiq olunur.

M.H.Rüşdiyyənin ədəbi irsi Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının nadir inciləri sırasına daxil edilir. Yazıcının uşaqlar üçün yazıb “Vətən dili” dərsləyinə saldıdığı alleqorik hekayələrində dərin mənə var.

“Bir Aslan ilə iki Öküz” , “Bağa ilə Dovşan” hekayələrində yalan tərif, yersiz arxayınılığı tənqid edən yazıçı “Maral” hekayəsində daha dərin əxlaqi-estetik məsələlərə toxunur. Ayaqlarının nazikliyindən utanıb buynuzlarının böyüklüyü ilə fəxr edən Maral ovçulara rast gəlir. Nazik ayaqları onu təhlükədən qurtarır, ancaq meşədə buynuzları ağaca ilişdiyindən ovçulardan xilas ola bilmir. Maral əvvəlki fikrində yanıldığını başa düşür: “Ayaqlarım məni səhrada düşmən əlindən qurtardı, lakin məmnun olduğum buynuzlarım həlakıma səbəb oldu” - deyir.

M.H.Rüşdiyyə “Köpəklər və Tülkü” təmsilində də ciddi məsələyə toxunur. Tülkü aslanın dərisini didişdirən köpəklərə deyir ki, Aslan sağ olsaydı, indi onlar onun ağzında olardılar.

M.H.Rüşdiyyə təmsillərində elə incə məqamlara toxunur ki, həmin məqamlar indiyədək xalq arasında zərb-məsəllərə çevrilmişdir.

M.H.Rüşdiyyənin miniatür təmsilləri dövrün siyasi əhval-ruhiyyəsinə özündə ehtiva edir. Onun süjetlərində dərin ictimai məna var. Məsələn, belə bir süjetinə nəzər salaq: Maral xəstələnin və heyvanlar ona baş çəkməyə gəlir. Gələn heyvanlar ətrafda olan bütün otları yeyib qurtarır və Maral sağalanda yeməyə ot tapa bilməyib ölür. Bu süjetdə XIX əsrdə imperialistlərdən yardım alan, sərvəti talan edilib zəlil bir günə düşən İrana işarə edilmişdir.

Tədqiqatın III fəslə **“XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərindəki Cənubi Azərbaycan bədii nəsrində sənətkarlıq xüsusiyyətləri”** adlanır və üç yarımbaşlıqdan ibarətdir.

“Forma və janr özünəməxsusluğu” adlanan birinci yarımbaşlıqda XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərindəki Cənubi Azərbaycan bədii nəsrinin forma və janr özünəməxsusluğu haqqında danışılır.

Sənətkarlıq baxımından XIX-XX əsrin Cənubi Azərbaycan bədii nəsrini bir çox xarakterik xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. İlk növbədə əsərlərdəki bədii təhkiyə, süjet, kompozisiya, obrazlar aləmi, bədii təsvir və ifadə vasitələri, şifahi xalq ədəbiyyatından məhərətlə istifadə və s. bu kimi cəhətləri xarakterik xüsusiyyətlər sırasına daxil etmək olar.

Cənubi Azərbaycan yazıçıları müəllif təhkiyəsində orta əsr fars bədii nəsrinin poetik ənənələrini davam etdirmiş, təmtəraqlı cümlələrdən, elmi istilahlardan, arxaik leksikadan, jarqonlardan geniş istifadə etmişlər.

Yazıçılar mövcud problemləri əsərlərində əks etdirmək, məzmun, mövzu və ideya vəhdətini yaratmaq üçün münasib üslub və formalardan istifadə edirdilər. Onların əsərlərində səyahətnamələrə məxsus üslubdan istifadə etmək problemlərin qoyuluşu üçün daha münasib idi.

Ə.Talıbovun **“Xeyirxahların məsləki”** və Z.Marağayinin **“İbrahim bəyin səyahətnaməsi”** romanları sırf səyahətnamə janrında yazılmışdır. Müəlliflər problemi şərh etmək üçün qəhrəmanlarını müxtəlif yerlərə səyahət etdirir, diqqəti onların səfər boyu qarşılaşdığı çətinliklərə, şahidi olduqları hadisələrə və digər lazımı məsələlərə yönəldirdilər.

Bu dövr nəsrindəki səyahətnamələrin başqa bir xüsusiyyəti isə hadisələri qəhrəmanın dilindən söyləməkdir. Müəllif artıq əsərdə öz bədii obrazını yaradır və onun dili ilə başına gələnləri şərh edir. Oxucu asanlıqla anlayır ki, təqdim olunan hadisələr müəllifin öz taleyi ilə bağlıdır.

Bu səyahətnamələr həm də elmi xarakter daşıyır. Elmi təfəkkürlə bədii təfəkkürün sintezi, bədii nəsrə elmi publisistikanı gətirmək,

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərindəki bədii nəsrin forma və janr özəllikləri, eləcə də, XIX əsr etnoqrafiyasını, hüquqi aktlarını, təbiət və cəmiyyət elmləri sahəsindəki biliklərin səviyyəsini öyrənmək baxımından həmin əsərlər mötəbər mənbə hesab oluna bilər.

XIX-XX əsr Cənubi Azərbaycan bədii nəsrinin əsas ideya xətlərindən biri xalqı irticaya qarşı mübarizəyə səfərbər etmək üçün onu maarifləndirməkdən ibarətdir. Maarifləndirmə işində yazıçıların seçdiyi üslub sonrakı dövr bədii nəsrinə də ciddi təsir etmişdir.

Yazıçılar hadisələrin təsvirində həm də yerli mentaliteti nəzərə alırlar və obrazların həyat fəlsəfəsini ona uyğunlaşdırırdılar.

XIX-XX əsrlər Cənubi Azərbaycan nəsrində bədii təsvirlərdə obrazlar barədə dolğun təsəvvür yaratmaq üçün xarakterik cizgilərdən istifadə edirlər: “Bizim xanların fəziləti elə yalnız bundan ibarətdir ki, hər söz başı şeirlə bir məsəl çəksinlər, lətifə danışsınlar”¹. Bu misralar sadə bir şərqlinin əxlaqından, elmindən xəbər verir.

XIX-XX əsr Güney nəsrinin xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də obrazların portretini məharətlə yaratmaqdır: “Bir neçə kəlmə də bu möhtərəm şəxsin görkəmi haqqında deyim: Əvvəla, başı lap qulaqlarının dibinə kimi keçəl idi. Xırdaca gözləri görmə qabiliyyəti cəhətcə elə zəif idi ki, özündən on addım uzağı görə bilməzdi. Kobud, iyrenc dişləri o qədər qabağa gəlmişdi ki, ağızda görünürdü. Qalın dodaqları, şişman qarnı var idi. Boyu gödək idi. Bütün bunlarla birlikdə dili də bir qədər pəltək idi. Bəli, onun cismani təsviri belə idi. Xüsusi xasiyyətlərinə gəldikdə deməliyə ki, həmişə sərxoş, etiqaadı süst, nəməkbəharam və dəyanətsiz bir adam idi. Əslində özgələrin süfrəsi başında qarın otaran adamlar, ümumiyyətlə, yaltaq, ikiüzlü və alçaq olurlar. Bəli, tərifi qı-saca şərh etdiyim belə bir cənab İranda “Hacıxan” olub camaatın ərizəsinə baxır, işini düzəldir”².

Yazıçılar tənqidin ən yüksək variantı olan satiranı və sarkazmı nəsrə gətirmiş və cəsarətlə dövlət məmurlarını və nazirləri tənqid edərkən ondan istifadə etmişlər: “Bu kimi sözləri... hərbi nazirin yanında danışmaq olar? Bunların əlindən məmləkəti çapmaqdan, dövlətə, millətə xəyanətdən başqa bir iş gəlməz”³.

Bədii ədəbiyyatda problemin belə kəskin qoyulması yeni idi və bu üslub sonra birbaşa mətbuata sirayət etdi və nəticədə, satiriklər or-

¹Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası, I cild. Bakı: Elm,s.309

²Z.Marağayi. İbrahim bəyin səyahətnaməsi. Bakı: Avrasiya-Press, 2006, s.71

³Yenə orada, s.98

dusu meydana gəldi. Məhz həmin satiriklərin gərgin fəaliyyəti nəticəsində xalqda inqilabi əhvali-ruhiyyə yarandı.

Ümumiyyətlə, XIX-XX əsr Cənubi Azərbaycan nəsrinin özünəməxsusluğunu aşağıdakı kimi səciyyələndirə bilərik:

-klassik ədəbiyyatda mövcud olan ədəbi formaların və janrların yeni tərzii;

-maarifçilik ideyalarının təqdimatı üçün münasib forma seçmək;

-yaradılmış yeni formalara divan ədəbiyyatına aid olan poetik fiqurları yerləşdirmək;

-bədi təsvir və ifadə vasitələrini yaradılmış yeni formalara və janrlara tətbiq etmək;

-poetik kəşf hesab edilən yeni janr və formalarda, ideyaların təbliğində klassik təcrübədən istifadə etmək və s.

“Obrazların nitq fərdiliyi” yarımbaşlığında bədii nəsrə obrazların monoloq və dialoqlarında nitq fərdiliyi məsələləri nəzərdən keçirilmişdir.

Monoloqlardan istifadəyə Z.Marağayinin romanında daha çox rast gəlinir: “Mümkün qədər vətən sevgisini ürəyindən çıxartma, onun məhəbbətini gündən-günə daha da dərinləşdir. Milli təəssübdə möhkəm çalış, vətən sevgisi bədəsini iç. Bu mərtəbə və məqama heçkəs çata bilməz, ancaq o adamlar nail ola bilərlər ki, bu gözəl xasiyyətə və əxlaqa malik olsunlar. Mən cavanam, sizin şagirdinizəm, siz mənim qocaman müəllimsiniz. Ancaq məndən sizə vəsiyyət - gec gəlməyin eybi yoxdur, gec gəl, amma yaxşı gəl. Vətən sevgisini ürəyində möhkəmləndir. Könlünü vətən sevgisi ilə təmizlə, gözlərini vətən məhəbbəti ilə işıqlandır”¹.

Bu kimi monoloqlarda sənətkarın bacarığı ilə yanaşı, onun qəlbinin yanğısı da özünü büruzə verir. Monoloqa dərindən fikir versək, görürük ki, Z.Marağayı Şərq müdriklərindən olan C.Ruminin hikmətlərini qəhrəmanın nitqinə salmış, onun “ilahi eşqə” çağırışında səslənən “gec gəlməyin eybi yox, tək gəl” kəlməsini müəllif məharətlə obrazın nitqinə daxil etmişdir. Bu da qəhrəmanın monoloquna dərin mənə vermişdir.

Obrazların nitqinin fərdiliyi dialoqlarda da özünü göstərir:

İbrahim bəy dedi: “Sizin ismi-şərifiniz nədir? Haralısınız, İrənin hansı vilayətindəsiniz?”.

¹https://www.yumpu.com/ibrahim_bey, s.351

Dedi: “Mən xorasanlıyam, bu Hacı azərbaycanlıdır, marağalıdır, o da tehranlıdır, Məsihülmülkün bacısı oğludur”.

İbrahim bəy dedi: “Hacı, Hacı, tövbə elə, əstəğfurullah de! Tez de “tövbə!”.

Yazıq Hacı on dəfədən artıq dedi: “Əstəğfurullah, tövbə!”.

İbrahim bəy daha dinmədi. Xorasanlı Hacı dedi: “Möhtərəm cənab, mən nə dedim ki, sizin acığınıza gəldi, hansı küfr sözü danışdığımıza görə mənə tövbə deməyə məcbur elədiniz?”.

İbrahim bəy dedi: “Küfr danışmadın, lakin yalan söz dedin. Müqəddəs məkanda yalan söz danışmaq olmaz. Adamı o saat bayıra çıxararlar”.

Hacı dedi: “Mən bir söz demədim ki, onun yalan-doğruluğu məlum olsun.”

İbrahim bəy dedi: “Açıq yalan söylədin. Çünki sən dedin,” Məsihülmülkün bacısı oğlu”. Məgər həzrət Məsihin bacısı var idi ki, oğlu da olsun? Bundan əlavə, Məsihin vaxtından min doqquz yüz il keçmişdir. Onun bacısı indi necə yaşaya bilər?”.

Hacı dedi: “Ağacan, mən o Məsihi demədim, bu adamın dayısı həkimdir, dövlət tərəfindən ona ləqəb veriblər”.

İbrahim bəy dedi: “Açıq yalandır, demək lazımdır ki, filan həkimin bacısı oğlu”.

Göründüyü kimi, dialoq elə qurulmuşdur ki, obrazların xarakterini açmağa və dövrün eybəcərliklərini tənqid etməyə imkan verir.

Müəllifin personajın dilindən yürütdüyü fikirlər, həm də onun elmi təfəkkürünün ifadəsidir. Oxucu bu sözləri onun nitqindən oxuyanda obraz haqqında tam təsəvvürə malik olur, ona olan rəğbəti daha da artır.

Ümumiyyətlə, romanda obrazların nitqi başdan-başa vətən sevgisi üstündə qurulmuşdur. Əsərin ümumi pafosu budur ki, Vətən varsa, insan da var. Vətən olmasa, insanın varlığına ehtiyac yoxdur.

“Təsvir və təhkiyədə bədii obrazlılıq” adlanan üçüncü yarım-başlıqda yazıçı təhkiyəsindəki obrazlılıq məsələlərinə toxunulmuşdur.

Cənub yazıçılarının nəsrində olduqca maraqlı təhkiyə formalarına rast gəlirik. “Mən tatar millətini qəlbən sevirəm və onlardan xoşum gəlir. Zirəng, qonaqpərvər və çox huşlu-başlı olmaqdan əlavə, həm asiyalıdırlar, İrənin ayrılmaz üzvüdürlər. Bütün Asiya millətlərinin ümumi zindəganlıq mənafeləri müştərəkdir və onların hamısı bir bədənə üzvləri kimi bir-birinə kömək etməyə, məhəbbət göstərməyə möhtac və məcburdurlar. Mən bu xəyalda ikən onlardan biri rus dilində

dedi”¹. Müəllif bu sözlərlə həm tatar xalqına olan rəğbətini bildirir, həm də rus dilini bilməsini deyir. Bu da göstərir ki, obraz elə Ə.Talıbovun özüdür, çünki onun tərcümeyi-halından rus dilini bilməsi, tatarlarla ünsiyyətdə olması məlumdur.

Vaxt haqqında fəlsəfi fikirlər də Ə.Talıbovun və Z.Marağayinin təhkiyəsində maraqlı cəhətlərdəndir: “Torpaq ilə suyun arasında həyatın əmələ gəlməsinə şərait yaradan “vaxt”dır”². Vaxt barədə belə dərin fəlsəfi fikirlərin təhkiyədə verilməsi əsərdə elmi mahiyyəti artırır.

Siyasət haqqında fikirlər bir qədər dini-fəlsəfi xarakter daşıyır: “Dünyanın idarəsi siyasətçilərin əlində deyil, başqa bir qüvvənin, hərəkətvericinin ixtiyarındadır”.

Yazıçıların təhkiyəsində sözlərin mənə yükü də diqqəti cəlb edir: “Əgər ərəbcə “hürriyyət”, farsca “azad”, türkcə “özgürlük” həmin təbii azadlıqdan ibarətdirsə, ümumbəşər övladı fitrətən və təbiətən işlərində və sözlərində azad və muxtardır... Heç kimin qüvvəsi çatmaz ki, bizim bu azadlığımızı əlimizdən alsın. Deməli, bu cür azadlıqları alverə çevirmək olmaz... Bəli, bu azadlıq ümumi mənəvi bir kapital idi ki, İran sakinlərinin hər biri tədricən onu toplayıb “millət” deyilən xəzinədə anbara vurmuşlar”³. Yazıçının təhkiyəsində “azadlıq” sözü tam mənəsi ilə izah edilir.

Əxlaqi-nəsihətəməz və eyni zamanda ictimai-siyasi fikirlər söyləmək yazıçıların təhkiyəsində xüsusi yer tutur: “İran əhalisinin hər biri bilməlidir ki, o, insandır. Yəni ilahi ruhdan bir qismət də ondadır. Elə iş görməlidir ki, öz ülviyyəti önündə xəcalət çəkməsin. Bilməlidir ki, namusu vardır... Qadağan olunmuş pis işlərdən uzaqlaşmalıdır”⁴.

Təhkiyədə elmi mülahizələr Cənubi Azərbaycan bədii nəsrində geniş yayılmışdır. Ə.Talıbovun “Xoşbəxtlərin məsləki” romanında elə fəsillər var ki, onlar təhkiyə yolu ilə elmi dildə oxucuya təqdim edilir.

Z.Marağayinin romanındakı “Vətənin özünə aid hüquqlar”, “Vətən övladlarına aid hüquqlar”, “Vətənin idarəetmə işlərinə aid hüquqlar”, “Vətənin ümumi hüquqları” bəhslərində bədii təhkiyə elmi-publisistika ilə birləşir. Yazıçı təhkiyədə bütün hadisələri şərh edir və ölkənin ictimai-siyasi həyatı ilə bağlı elmi-fəlsəfi mülahizələr irəli sürür.

¹Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası, I c. Bakı: Elm, 1981, s.301

²Yenə orda, s.316

³Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası, I c, Bakı: Elm, 1981, s.331

⁴Yenə orada, s.334

XIX-XX əsrlər Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının nasirləri fars dilində yazsalar da, azərbaycanlı idilər və onların farsca yazmalarının səbəbini yuxarıda şərh etdik. Bununla belə, onların təhkiyəsində azərbaycanca cümlələrə də rast gəlirik.

Yazıçılar təhkiyələrində dil problemlərinə də toxunur və danışığı dilinin ədəbi dildən fərqlərini oxucusuna başa salırdılar: “İran hakimlərinin çoxu danışanda bığlarını eşir, sözləri xüsusi ləhcədə tələffüz edir, həm də tez-tez danışır, kəlmələrinin yarısını yeyirlər. Məsələn, xeyir əvəzinə xe, xe, xe. Çox yaxşı yerinə çox yax, çox yax... deyirlər”¹.

XIX-XX əsr güneyli yazıçılarının təhkiyəsində diqqəti cəlb edən elmi məlumatlardan biri də dini şərhlərdir. Onlar İran və Azərbaycan ərazisində geniş yayılmış dini təriqətlərdən bəhs edir və bu barədə şərh verirlər: “Dini ehkamların da fasid olması indiyə qədər üzə çıxıb bir neçə dəfə dəyişdirilməsinə baxmayaraq, Zərdüşt, Nəsrani, Məzdək və İsmailiyyə mühlidlərinin dini ehkamının tərkibindən ibarət olduğu aydın məsələdir. Bunların da hamısının xəmirinin mayası məqampərəstlik, din-sizlik və fəsaddan başqa bir şey deyil”².

Yazıçıların təhkiyəsində diqqəti cəlb edən xüsusiyyətlərdən biri də işlətdikləri ifadələrin yalnız azərbaycanlılar tərəfindən asanlıqla başa düşülməsidir. Başqa xalqlar heç vaxt elə cümlələr işlətmir. Məsələn: “Ağalar onu qaranlıq anbarlara doldurub, qarşısına yeddi qıfıl vurub, açarlarını da Araz çayına atmışlar”³.

Ə.Talıbovun və Z.Marağayinin təhkiyəsindən fərqli olaraq M.H.Rüşdiyyənin təhkiyəsində ictimai motivlər, tənqid hədəfləri alleqorik üslubda verilir və bunlar azyaşlı uşaqların başa düşəcəyi dildədir.

Tədqiqatın “**Nəticə**” hissəsində araşdırma zamanı gəldiyimiz qənaətləri ümumiləşdirmiş, hesab etmişik ki, XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin əvvəllərində Cənubi Azərbaycan bədii nəsrinə özünün bir çox spesifik xüsusiyyətləri ilə ədəbiyyat tariximizdə mühüm mərhələ təşkil edir. Məhz həmin dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatında realist-maarifçi nəsrin istər ideya və mövzu, istər janr, istərsə də sənətkarlıq baxımından diqqəti cəlb edən yeni nümunələri meydana gəlmişdir.

¹Z.Marağayı. İbrahim bəyin səyahətnaməsi. Bakı: Avrasiya-Press, 2006, s.154

²Z.Marağayı. İbrahim bəyin səyahətnaməsi. Bakı: Avrasiya-Press, 2006, s.165-166

³Yenə orada, 72, s.196

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərindəki Cənubi Azərbaycan nəsrinə ədəbi düşüncəmiz üçün ilkin materiallar vermiş, inqilabçı demokratlar, ilk növbədə XX əsr Azərbaycan realizmi həmin bulaqdan su içmişdir. “Molla Nəsrəddinçi”lərin ədəbi fəaliyyətində həmin nəsr nümunələri böyük rol oynamışdır.

XIX-XX əsr Cənubi Azərbaycan yazıçılarımızın yaratdığı bədii nəsr həm də özünün poetikası ilə diqqəti cəlb edir. Yazıçılar ədəbi yaradıcılıqda geniş yayılmış poetik kateqoriyalardan məharətlə istifadə etmiş, bədii nəsrin tələblərinə uyğun olaraq onlardan lazımınca bəhrələnmişlər.

Ümumiyyətlə, XIX əsrin ikinci yarısı - XX əsrin əvvəllərində Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında yaranmış bədii nəsr nümunələri Azərbaycan xalqının zəngin mənəvi sərvətidir. Həmin nümunələrin poetikası klassik ədəbiyyatımızdan qaynaqlanmış və mövzu baxımından dövrün ictimai-siyasi reallıqlarını özündə ehtiva etmişdir.

Ədəbi düşüncəmizin mühüm mərhələsi olan XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində yüksək poetik məziyyətlərə malik olan bədii nəsrimiz maarifçi-realizmin bariz nümunələridir. Həmin realizm özündən sonrakı ədəbi prosesə ciddi təsir göstərmiş və ədəbiyyatımızı yeni ideya və mövzularla zənginləşdirmişdir.

Cənubi Azərbaycan nəsrində Ə.Talıbov, Z.Marağayi, M.H.Rüşdiyyə tərəfindən əsas qoyulmuş tənqidi-realizm ədəbi məfkurəsi daha da inkişaf edərək yeni-yeni poetik keyfiyyətlər əxz etmişdir. Bu da yeni düşüncəli yazıçılar ordusunun yaranmasına səbəb olmuş və özünü tənqid ədəbi düşüncədə qabaqcıl tendensiyaya çevrilmişdir. Bu tendensiyanın əsas məramı milli oyanış, milli özünüdürk, milli dirçəlişdir. Bu gün dünya xəritəsində qabaqcıl düşüncəli Azərbaycan xalqı varsa, bu xalqın mənəvi varlığının formalaşmasında XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində yazıb yaratmış yazıçıların da böyük rolu var.

Dissertasiyanın əsas müddəaları müəllifin ölkədə və xaricdə çap olunmuş aşağıdakı məqalələrində öz əksini tapmışdır.

1.XX əsrin II yarısında Cənubi Azərbaycanda nəsrə dair // Dil və ədəbiyyat, Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, 3 (79), Bakı:2011, s. 140-142

2.XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Cənubi Azərbaycan ədəbi-mədəni mühiti – problemlər, müqayisələr // Bakı Universitetinin xəbərləri, 2012, № 3, s. 49-54

3.XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Cənubi Azərbaycan mətbuatı və onun bədii nəsrə təsiri, məqalə, Bakı Qızlar Universitetinin elmi əsərləri, Bakı:2013, № 2 (16), s. 44-48

4.Zeynalabdin Marağayi nəsrində ictimai-siyasi ədalətsizliyə qarşı mübarizə və ideal axtarışı, məqalə, Dil və ədəbiyyat, Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, 1 (85), Bakı: 2013, s. 221-224

5.M.F.Axundzadə, “Molla Nəsrəddin”çilər və “Füyuzat”çıların Güney ədəbiyyatına təsiri // Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XVIII Respublika elmi konfransının materialları, 19-20 dekabr 2013, II cild, s. 5-7

6.Печать в Иране и Южном Азербайджане в конце XIX – начале XX веков // Национальные культуры в социальном пространстве и времени, Материалы международной научно-практической конференции 10-11 марта, Прага: 2013,с.36-39

7. Национальные культуры в социальном пространстве и времени / Материалы международной научно-практической конференции 10-11 марта, Прага: 2013, с. 36-39

8.Литературная среда в Южном Азербайджане во второй половине XIX –начале XX веков // XXI век: итоги прошлого и проблемы настоящего, Периодическое научное издание, Серия: социально-гуманитарные науки, Том 1, Пенза, Пенз ГТУ: 2013, 11 (15), с. 127-133

9.Нравственный идеал в литературе Южного Азербайджана как социально-психологическая проблема // Вектор науки, Тольяттинского государственного университета, Серия: Педагогика, психология, 2013, № 2 (13), с. 25-28

10.Проблемы творчества художественной интеллигенции Южного Азербайджана (Иран) в первой половине XX столетия / People of Eurasia. History, culture and interaction problems. Materials of the IV international scientific conference on April 5-6, 2014, p. 153-156

11.Rüşdiyyə nəsrində maarifçilik//Bakı Universitetinin xəbərləri, 2014,Nö 3,s. 32-36

12.XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Cənubi Azərbaycan bədii nəsrində təsvir və təhkiyədə bədii obrazlılıq// Bakı Universitetinin xəbərləri, 2015, № 4, s.46-51

13.M.H.Rüşdiyyənin bədii nəsr: kiçik həcmli əxlaqi-didaktik hekayələr// AMEA, Cənubi Azərbaycan Ədəbiyyatı, Tədqiqlər III hissə, Elm və təhsil, Bakı:2016, s.221-227

Афет Юсубали кызы Абушова

Художественная проза Южного Азербайджана в конце XIX-го – начале XX-го веков

Диссертация посвящена проблеме художественной прозы Южного Азербайджана в конце XIX – начале XX веков. Исследование состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы. Во введении даны сведения об актуальности, объекте и предмете исследования, степени исследованности проблемы, теоретико-методологических основах исследования, целях и задачах исследования, научной новизне, теоретическом и практическом значении исследования, апробации и структуре.

В первой главе диссертации «Социально-политическое положение и литературная среда в Южном Азербайджане в конце XIX – начале XX веков» рассмотрены следующие проблемы: в первой подглаве «Общий взгляд на социально-политическую ситуацию в Южном Азербайджане» рассмотрены общественно-политические условия в указанный период, обоснована фактами и доводами зависимость этого региона от капиталистических стран Англии и России, внешнего капитала, и т.д. Ещё рассмотрены особенности функционирования печати в указанный период, их тематика. Во второй подглаве под названием «Литературная среда. Основные тенденции развития художественной литературы», на основе конкретного анализа первоисточников, показаны основные особенности развития художественной литературы в Южном Азербайджане, тенденции развития.

Во второй главе «Художественная проза в контексте просветительского мировоззрения» рассмотрены следующие проблемы: в первой подглаве «Литература как средство борьбы с социальной несправедливостью» рассмотрены литературные процессы в ракурсе просветительства, во второй подглаве «Проза А.Талыбова: совершенные образцы общественно-политического романа» проведен анализ романов указанного автора, в третьей подглаве «Проза З.Марагаи: произведение, изобличающее монархистский режим» рассмотрены романы «Путешествие Ибрагим бека», в четвертой подглаве «Проза М.Г.Рушдийе: нравственно-дидактические рассказы малого жанра» рассмотрены произведения М.Г.Рушдийе.

В третьей главе «Характерные особенности развития художественной прозы в Южном Азербайджане в конце XIX – начале XX веков» рассмотрены следующие проблемы: в первой подглаве «Своеобразии формы и жанра азербайджанской художественной прозы» излагаются особенности жанровой характеристики художественного творчества писателей, формы их творческого подхода к анализу социальных проблем. Во второй подглаве «Речевое своеобразие образов» на конкретных примерах выявляются индивидуальные особенности образов в монологах и диалогах. В третьей подглаве «Художественная образность в описаниях и техкийе» рассматриваются особенности такого жанра, как техкийе.

В заключении сделаны необходимые выводы, определены особенности развития художественной прозы в конце XIX – начале XX веков, пути развития просветительско-реалистической литературы на азербайджанском языке, выявлены идейное и тематическое своеобразие с точки зрения художественной выразительности и идейности.

Afet Yusubali Abushova

**Narrative prose of South Azerbaijan in the end of
19th – beginning of the 20th centuries**

Dissertation is devoted to the problem of narrative prose of South Azerbaijan in the end of 19th – beginning of 20th centuries. The study consists of an introduction, three chapters, conclusion and bibliography. The introduction provides information about relevance, object and subject of study, degree of research of the problem, theoretical and methodological foundations of research, objectives and tasks, scientific novelty, theoretical and practical significance of the research, its testing and structure.

The first chapter of the paper named "Socio-political situation and the literary environment in South Azerbaijan at the end of the 19th – beginning of the 20th century" covers various problems in its three subchapters. The first subchapter named "General view of the socio-political situation in South Azerbaijan" discusses the socio-political conditions in the given period, justified by facts and arguments of the dependence of the region from the capitalist countries of Britain and Russia, foreign capital, etc. Also describes the features of the print operation in this period and their theme orientation. The second subchapter titled "Literary environment. Major trends in literature" demonstrates main development trends in literature in Southern Azerbaijan on the basis of a definite analysis of primary sources.

The second chapter named "Artistic prose in the context of the enlightenment outlook" consists of four subchapters reviewing various problems each. The first sub-chapter named "Literature as a means of combating social injustice" discusses the literature processes from the perspective of enlightenment. The second subchapter named "A. Talybov's Prose: perfect examples of socio-political novel" analyses the novels of this author. The third subchapter "Z. Maragai's Prose: a novel damning monarchist regime" reviews the "Journey Ibrahim bey" novel. The fourth subchapter "M.G. Rushdiyye's Prose: moral and didactic stories of small genre" provides a review of M .G.Rushdiyye's works.

The third chapter named "Characteristic features of the development of fiction in South Azerbaijan at the end of the 19th – beginning of the 20th century" provides an analysis of various problems

in its 3 subchapters. The first subchapter named "The originality of form and genre" outlines the features of the genre characteristics of writing art, and forms of the writers' creative approach to the analysis of social problems. The second subchapter named "Speech originality of the images in the monologues and dialogues" reveals individual characteristics of the images based on specific examples. The third subchapter named "Artistic imagery in descriptions and tehkiyye" discusses the features of such genre as tehkiyye.

At the end the article provides conclusions, define peculiarities of fiction development of the given period, development trends of educational and realistic literature in Azerbaijani language, reveals ideological and thematic originality interms of artistic expression and ideology.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
БАКИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

Афет Юсубали кызы Абушова

**ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ПРОЗА ЮЖНОГО
АЗЕРБАЙДЖАНА
в конце XIX – начале XX веков**

5716.01 – Азербайджанская литература

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**Диссертации на соискание ученой степени доктора
философии по филологии**

БАКУ – 2017